

А. Әкімханов¹ , Г. Купешова^{1*} ,Н. Анарбаев¹ , А. Хасан²¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан²Әл-Әзһар университеті, Каир, Египет

*e-mail: gulnur.kupeshova@bk.ru

«МҰСЫЛМАНШЫЛЫҚТЫҢ ТҰТҚАСЫ» ЖӘНЕ «МҰСЫЛМАНДЫҚ КІТАБЫ» ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ИМАН ҰҒЫМЫ (теологиялық салыстырмалы талдау)

Аталған мақала Ыбырай Алтынсариннің «Мұсылманшылықтың тұтқасы» еңбегі мен Шәкәрім Құдайбердіұлының «Мұсылмандық кітабы» еңбектеріндегі иман ұғымына исламтанулық салыстырмалы талдауға бағытталған. Бүгінде елімізде діни экстремизм деңгейі басылғанымен, радикализм қауіпі әлі де басты назардағы мәселе. Дін – нақты, ортақ ережелерге байланғанымен, оның жеткізілуі ұлттық ерекшеліктерді ескереді. Қазақ қоғамының мұсылманшылдығында басқа ұлттарда кезікпейтін өзіндік жол бар. Бұл ерекшеліктер мақаламызға арқау болған қос еңбекте де көрініс табады. Мақаламыздың мақсаты да сол, аталған еңбектерді талдай отырып қазақ халқының дәстүрлі исламын көрсету. Осы мақсат аясында екі еңбектегі иман ұғымын мәтіндік зерттеу арқылы жан-жақты ашықтадық. Аталған еңбектердегі иман ұғымын талдау барысында Ыбырай мен Шәкәрім дүниетанымының ортақ және ерекше тұстарын анықтадық. Сондай-ақ қос ғалымның ұстанымдарын танымал ислам ғұламаларының көзқарастарымен салыстыра талдадық. Зерттеу барысында иман ұғымының қазақ дүниетанымындағы орны өзге де зерттеушілердің пікірлерімен анықталды. Яғни қазақы дүниетанымындағы ислам, иман ұғымының түсініктік ерекшеліктері толық баяндалды. Ыбырай мен Шәкәрімнің пікірлерін ислам әлемінде танымал классикалық ақида кітаптарының авторларымен салыстыру арқылы олардың діни білімі бағаланды. Мақаламыздағы зерттеу нәтижелері қазіргі діни білім беру бағдарламаларында, отандық теологиялық ғылымды дамытуда, ұлттық тәрбие мен рухани құндылықтарды насихаттау үдерісінде практикалық қолданыс таба алады. Мақала діни радикализм мен жат ағымдарға қарсы күресте дәстүрлі ислам құндылықтарын ғылыми тұрғыдан негіздеуге және ілгерілетуге үлес қосады.

Түйін сөздер: иман ұғымы, ислам теологиясы, Ыбырай Алтынсарин, Шәкәрім Құдайбердіұлы, қазақ мұсылмандық дүниетанымы

A. Akimkhanov¹, G. Kupeshova^{1*}, N. Anarbayev¹, A. Hassan²¹Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan²Al-Azhar University, Cairo, Egypt

*e-mail: gulnur.kupeshova@bk.ru

The concept of faith in «The Fundamentals of Islam» and «The Book of a Muslim» (a theological comparative analysis)

This article is devoted to an Islamic comparative analysis of the concept of iman in the works of Ybyray Altynsarin "The Fundamentals of Islam" (Musylmanshylyqtyn tutqasy) and Shakarim Kudaiberdiuly "The Book of a Muslim" ("Musylmandyk Kitaby"). Despite the fact that the level of religious extremism in our country has decreased, the threat of radicalism remains one of the major concerns problems. Although religion is based on uniform and well-defined principles, the forms of its transmission and perception take into account national characteristics. In the religious culture of the Kazakh people, there is a peculiar way of understanding Islam that is not fully found among other peoples. These features are reflected in the two works that have become the subject of our research. The purpose of the article is to identify the features of traditional Kazakh Islam through the analysis of these works. To achieve this objective, the concept of iman in both works was comprehensively revealed through textual analysis. The study revealed common and distinctive features of the worldview of Ybyray Altynsarin and Shakarim Kudaiberdiuly in the understanding of iman. In addition, the views of both thinkers were compared with the positions of well-known Islamic theologians. The meaning of the concept of iman in the Kazakh worldview has also been examined through the prism of the opinions of other researchers. Thus, the peculiarities of understanding Islam and Iman in the Kazakh spiritual tradition were revealed in

detail. A comparison of the views of Ybyray and Shakarim with the positions of the authors of classical works on the Islamic faith made it possible to assess the level of their religious knowledge and theological training. In addition, the results of the study can find practical application in modern religious education programs, in the development of domestic theological science, in the process of promoting national education and spiritual values. The article contributes to the scientific presentation of traditional Islamic values in the fight against religious radicalism and destructive movements.

Keywords: the Concept of Faith, Islamic Theology, Ybyrai Altynsarin, Shakarim Kudaiberdiuly, Kazakh Religious Thought

А. Акимханов¹, Г. Купешова^{1*}, Н. Анарбаев¹, А. Хасан²

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

²Университет аль-Азхар, Каир, Египет

*e-mail: gulnur.kupeshova@bk.ru

Понятие веры в трудах «Мусульманский пакт» и «Книга о мусульманстве» (теологический сравнительный анализ)

Данная статья направлена на сравнительный исламоведческий анализ понятия веры в трудах Ибрая Алтынсарина «Мусульманский пакт» и «Книга о мусульманстве» Шакарима Кудайбердиулы. Несмотря на то, что в настоящее время в стране уровень религиозного экстремизма снизился, угроза радикализма по-прежнему остается главной проблемой. Хотя религия основывается на единых и конкретных определенных принципах, формы ее передачи и восприятия учитывает национальные особенности. Мусульманство казахского общества имеет своеобразный путь осмысления ислама, с которым не сталкиваются другие нации. Эти особенности отражены в двух трудах, ставших предметом нашего исследования. Цель нашей статьи показать традиционный ислам казахского народа, проанализировав эти труды. В рамках поставленной цели понятие веры было всесторонне раскрыто посредством текстологического анализа. В ходе анализа понятия веры в данных работах мы выявили общие и специфические черты мировоззрения Ибрая и Шакарима. Также проанализировали позиции двух ученых в сравнении с взглядами известных исламских ученых. В ходе исследования место понятия вера в казахском мировоззрении определялось мнениями других исследователей. Таким образом, были подробно раскрыты особенности понятия ислама и веры (имана) в казахской духовной традиции. Сравнение взглядов Ибрая и Шакарима с авторами классических трудов известных в исламском мире позволило оценить уровень их религиозных знаний. Результаты исследования могут найти практическое применение в современных программах религиозного образования, развитии отечественной теологической науки, в процессе пропаганды национального образования и духовных ценностей. Статья способствует научному представлению традиционных исламских ценностей в борьбе с религиозным радикализмом и деструктивными течениями.

Ключевые слова: понятие веры, исламская теология, Ыбырай Алтынсарин, Шакарим Кудайбердиулы, казахская религиозная мысль

Кіріспе

Бүгінде ұлттық әдеби мұрадағы діни-ағартушылық бағыттағы шығармаларды зерттеу ұзақ елеусіздіктерден соң қайтадан ғылыми айналымға енуде. Кеңестік кездегі идеологиялық ұстанымдар исламдық мазмұндағы еңбектерді объективті бағалауға мүмкіндік бермей, діни мазмұндағы ұлттық құндылықтарымызды әдеби және рухани маңызы тұрғысынан толық ашылуына тосқауыл болды.

Ақын-жазушыларымыздың еңбектеріне назар аударар болсақ қазақ әдебиетінде діни мәтіндердің жиі кездесетіндігі ғылыми шындық. Осы тұрғыда қазақ жеріндегі ислам жаңа үдеріс емес, керісінше тарихи құндылық демекпіз. Радикализм қауіпі ушыққан қазіргі уқытта, ұлттық санамызға сай исламды қайта жандандыру

руханият пен ұлттық мүдде үшін өте маңызды мәселе. Ы. Алтынсарин «Мұсылманшылықтың тұтқасы» еңбегін жазудағы мақсатын түсіндіргенде де қазақ даласында діни еңбектер мен дін туралы ақпараттардың кең таралғандығын айтқан. Сонымен қатар, ғалым осы орайда аталмыш еңбекті екі мақсатта жазғандығын жеткізеді. Біріншіден, халық дінді бұрыс бағытта ұстанып кетпеуі үшін дінімізді ділімізбен ұштастыру. Екіншіден, жазудағы татар, орыс тілдерінің орынсыз көбейгендігін азайту үшін осы оқулықты құрастырғандығын жеткізеді (Алтынсарин, 1995). Ғалымның осы сөздерінен ұлттық болмыс пен діннің сабақтастығын нығайту бірінші кезекті маңызды мәселе екендігін түсіне аламыз.

Қазақы дүниетаным үшін иман ұғымы қашан да маңызды орынға ие болған. Бұл сөзімізге ұттық тарихи және әдеби мұрамыздан көптеген

мысалдар дәлел. Соның бірі, мақаламызға арқау болған «Мұсылманшылықтың тұтқасы» және «Мұсылмандық кітабы» еңбектерінде иманның мәні мен оның ұлттық санамыздағы орны ерекше аталып, жан-жақты баяндалған. Аталған екі еңбекте иман ұғымы терең ғылыми түрде баяндалып, оған қатысты тармақты мәселелер де жан-жақты жеткізілген. Аталған еңбектер тек қана ақида (сенім) мәселелерін ғана қамтып қоймай, мұсылманның білуі міндет болған фикһ (ғибадат) баптарын да қамтығандықтан бұл кітаптар ғылымхал стилінде жазылған еңбектер қатарына жатқызылады. Тек Ыбырай мен Шәкәрім еңбектері ғана емес, жалпы қазақ ағартушыларының қаламынан шыққан діни кітаптардың арабша діни кітаптардан айырмашылығы да сол. Яғни қазақ ағартушыларының діни кітаптарында ислам ілімдері жеке-жеке бөлінбей, тұтас ілім ретінде үйретілуі. Бұған Абайдың, Мәшһүр Жүсіптің еңбектерін де мысал етуге болады. Әсіресе зерттеушілердің пікірінде Шәкәрімнің діни-философиялық мұрасын Абай дәстүрінің жалғасы ретінде жиі кезігеді (Nysanbayev, 2016). Біз де осы зерттеуімізде бұл тұжырымды қуаттаймыз. Ыбырай мен Шәкәрімнің аталған қос еңбегі Абай ізін жалғастырған. Аталған екі кітапта қазақ халқының рухани және діни сауатын арттыруды көздеп, ислам дінінің сенімдік, құқықтық және моральдық негіздері мен мұсылмандық құндылықтарды тарқатып түсіндіруге тырысқанын мақаламызда ашықтаймыз. Жалпы қос еңбекте ислам дініндегі сенім мәселелері мен иман шарттары, шариғи үкімдердің түсіндірмесі, ислам құқығының ішіндегі құлшылық мәселелері, мұғамалат (отбасы фикһы, саудасаттық, адам құқығы) мәселелері, аңшылықтың үкімдері, ар/ахлақ ілімі сияқты тақырыптар кеңінен талданған. Алайда, бұл мақаламызда аталған еңбектердегі тек иман концепті теологиялық тұрғыдан салыстырмалы талдаймыз. Салыстыру нәтижесінде екі автордың діни танымы мен методологиялық тәсілдеріне баға беруді мақсат тұттық. Мақаланың басты нысаны зерттеу объектісіндегі сенім мәселелерін ашықтау. Нәтижесінде қазақ халқының дәстүрлі діни дүниетанымындағы ақида негіздерінің көрінісін айқындау.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Ы. Алтынсариннің «Мұсылманшылықтың тұтқасы» еңбегіндегі мұсылман ағартушылығы» атты еңбегінде Э. Сейсенбиева, Қ. Мәдібаева,

А. Юсупов сынды зерттеушілер Ш. Сәтбаеваның зерттеулеріне сүйенгені әрі онда қазақ қоғамындағы дін мен дәстүрдің өзара байланысын талдағаны байқалады. Халық арасындағы «иманды», «иманжүзді» ұғымдарын және Абайдың «Кімнің ұяты жоқ болса, соның иманы да жоқ» деген тұжырымын мысалға келтіреді. Осы арқылы қазақ халқының исламды қабылдаудағы өзіндік ерекшеліктері болғанын көрсетеді. Зерттеулерді салыстырмалы түрде талдау барысында Ш. Сәтбаева еңбегінде Ы. Алтынсарин мұрасының татар ағартушылары мен ғалымдарының ықпалы аясында қарастырылғаны байқалады. Сонымен қатар, зерттеу барысында екі ойшылдың шығармашылығы мен дүниетанымына арналған бірқатар зерттеулер оқылды. Соның бірі, Е.П. Поназдыреваның Ыбырайдың ағартушылығына қатысты зерттеуі. Бұдан тыс Н.К. Балтабаев және К.Т. Бименовтың еңбектері де қаралды. Сондай-ақ, Б.А. Аманиязованың зерттеуі және Ә.Н. Нысанбаев, Е.Б. Сыдықов, Е.А. Құрманбаевтың ағылшын тіліндегі халықаралық ғылыми мақаласы Шәкәрімнің философиялық қырын ашуға негіз болды. Ал исламтанулық зерттеулер қатарын Н.А. Смагуловтың Шәкәрімнің мұсылман ғалымы ретінде танылған диссертациялық жұмысындағы кей тұжырымдар толықтырды. Зерттеулерге назар аударар болсақ, ғылыми айналымда Шәкәрім философиясы кең қаралып, ал Ыбырайдың білім беру жүйедегі орны жиі қаралатындығы байқалады. Шәкәрімнің діни-этикалық ұстанымдарына қатысты ізденіс барысында А. Айтбаеваның да диссертациялық жұмысы қаралды. Автор аталған жұмыста ойшылдың діни-этикалық ұстанымдарының тарихи негіздерін талдап, «Мұсылмандық кітаптағы» сенім мәселелеріне тоқталады. Сонымен қатар Шәкәрімнің моральдық қағидаларын қазақ қоғамының рухани болмысымен сабақтастыра қарастырады. Шәкәрімтану саласындағы елеулі зерттеулердің бірі – Р.Б. Омарғазиннің 2006 жылы жарық көрген монографиясы. Еңбекте «Үш анықтағы» діни-философиялық ойлар жүйеленіп, адам, таным және сенім мәселелерінің өзара байланысы сараланған. Әдебиеттерге жасалған шолу көрсеткендей, екі ағартушының мұрасы ғылыми айналымда жеткілікті дәрежеде қарастырылғанымен, зерттеулердің басым бөлігі олардың ағартушылық қызметі мен философиялық көзқарастарына арналған. Ал иман ұғымын арнайы нысан етіп алып, оны екі еңбектің аясында салыстырмалы түрде талдау мәселесі жеткілікті деңгейде зерт-

телмеген. Сондықтан бұл жұмыста Ыбырай Алтынсариннің «Мұсылманшылықтың тұтқасы» және Шәкәрім Құдайбердіұлының «Мұсылмандық кітабындағы» иман түсінігі салыстырылып, исламдық ғылыми дәстүрдегі көзқарастармен сабақтастырыла қарастырылады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Бұл мақалада Ыбырай Алтынсарин мен Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларындағы иман ұғымын теологиялық тұрғыдан қарастыру үшін ең алдымен мәтіндік талдау әдісі қолданылып, әр еңбектегі иманға қатысты негізгі тұжырымдар іріктелді. Зерттеудегі тұжырымдар ханафи-матуриди сенім мектебінің теориялық қағидалары негізінде сараланды. Талдауда семантикалық және интерпретациялық компаративистикалық, жіктеу әдіс-тәсілдері қолданылды. Мақалада классикалық діни еңбектер мен заманауи исламтану әдебиеттері негізге алынды. Талдау арқылы аталмыш еңбектердегі иман түсінігінің дәстүрлі ислам аясындағы орны айқындалды. Зерттеуде ғылыми қорытындыларды жүйелеу кезінде индуктивтік және дедуктивтік тәсілдер қолданылды. Нәтижесінде жалпы ұғымнан жеке түсінікке және кей тұста жалқы түсініктен жалпы ұғым шығару арқылы қорытындылар жасалды.

Нәтижелер және талқылама

Екі еңбектің жалпы мазмұны мен жазылу жүйесі ислам ғылымдарының реттілік жүйесіне, сондай-ақ көптеген мұрагер ғалымдар ислам дінін бастан-аяқ талдап түсіндіруде басшылыққа алған Жәбірейіл хадисі деп аталатын мәшһүр хадистің мазмұнына сай деуге болады. Аталған хадисте ислам дінінің үш тағаны - «иман», «ислам» және «ихсан» қамтылған. Біздің зерттеу объектіміз бұл хадисте «иман» деп аталған. Хадистегі «иман» сөзі діндегі сенім мәселелерін, соның ішінде иман шарттарын және сол шарттарға қатысты бірқатар сенім мәселелерін толық қамтиды. Сол себепті, «Мұсылманшылықтың тұтқасы» мен «Мұсылмандық кітабын» қазақ тілінде жазылған алғашқы ғылымхал деуге болады (Смагулов, 2025). Қазақ тілінде ғылымхал үлгісінде еңбек жазудағы мақсаты мен себебін Ы. Алтынсарин кітаптың кіріспе бөлімінде былай баяндаған: «Мұның соңында бұл кітапты жазып шығарған себебіміз, әркімге мәлім Кәләм шәриф (Құран Кәрім) һәм үлкен ғылыми кітаптар араб тілінде жазылуы. Араб тілін әркімге

білмек һәм қиын һәм көп қара халыққа мүмкін де емес. Мұнан ғайри (бұдан бөлек) және сөздері де не араб, не парсы тілінде болып, әр жұрттың лұғаты (тілі) бөлек болуынан көп оқымаған адамдар аят, хадисте бұйырылған һәм әр мұсылманға керекті қысқа ғылымдарды да білуге қадыр бола алмады» (Алтынсарин, 2014, 4 б.). Ш. Құдайбердіұлы да «Мұсылмандық кітабын» жазудағы мақсатын кітаптың кіріспесінде былай баяндаған: «Алла Тағала барша адам баласына бір Алла Тағаланың барлығын, бірлігін һәм өзін жаратқан иесі екенін біліп иман келтіріп, құлшылық қылсын деп жаратқан. Аятта: «Жын менен адамдарды құлшылық қылсын деп жараттым», - деген. Солайша құлшылық үшін жаралғанды. Оқығандарыңыз кітаптан, оқымағандарыңыз молдалардан естіп білген шығарсыздар. Олай да болса біздің қазақ халқының өз тіліменен жазайын деп ойландым. Бұл кітап әрбір қазақ оқуға оңай болып әрі өзіме сауап болар ма екен деп Алла Тағаланың рахметінен үміт еттім. Әумин» (Құдайбердіұлы, 2024, 3 б.). Осы сөзінің артынша: «Енді (бәрінен) бұрын иман турасын анықтап білу керек. Сол себептен ұлы иман турасын шамам келгенше ұқтырайын», - деп алдымен иман ұғымы мен иманның түпкі мәнін түсіндіруге көшеді (Құдайбердіұлы, 2024, 12 б.).

Біз бұл зерттеуде аталған қос еңбектегі иман ұғымы мен иманның түпкі мәні бойынша салыстырмалы талдау жасайтын боламыз. «Мұсылманшылықтың тұтқасы» кітабында кіріспе сөзден кейін алдымен шынайы иманның түпкі мәні мен шын мүмін болу үшін иман сөзін түсініп айту керектігі және діндегі әуелгі парыздың иман екендігі айтылады. Одан кейін иман мен діндегі парыз амалдардың арақатынасы және амалдардың парыздығына иман келтіру мәселесі мен иманда күмәнға бойалдырмау керектігі айтылады. Соңында иманның түрлері мен дәлелдері баяндалады. «Мұсылмандық кітабында» иман сөзінің мағынасын біліп, түсініп айту мәселесінен бастап, күр тілмен айтудың иман болмайтындығы айтылып, артынша иманның орны жүрек екендігіне баса назар аударылады. Осыдан соң иман сөзін үнемі айтып жүрудің, яғни иманды жаңалап тұру керектігін айтып, шынайы имансыз амалдың қабыл болмайтындығын айта келе, артынша иманның шарттарын баяндауға көшеді (Құдайбердіұлы, 2024).

Аталған екі еңбекте де иман ұғымы мен иманның түпкі мәні (хақиқат әл-иман) ханафи-матуриди мектебі негізінде түсіндіріледі. Матуридилік сенім бойынша «Иманның орны

жүректе, сондықтан да иманның түпкі мәні - Алланың бар, жалғыз және барлық есім-сипаттарында мінсіз екенін және Елші-пайғамбарының хақ екенін жүрекпен растап, сену (тасдиқ бил-қалб)» (Әл-Матуриди, 2005, 373-390 бб.). Ал, ауызбен иман сөзін айту - жалпы ханафи мәзһабы бойынша иманның екінші рүкіні саналады, яки Имам Матуриди айтқандай иманның шарты, яғни адамның мүмін саналып, мұсылмандық құқыққа ие болуының шарты (шарту ижра әл-ахкәм) болады. Жүректе сенім (тасдиқ) болмай құр ауызбен кәлима айтумен иман болмайды (Әкімханов, 2019). Қорыта айтқанда, ханафи-матуриди мектебі бойынша иман жүрекпен және кәлима айтумен жүзеге асады, діндегі парыз амалдар (амал бил-әркән) иманға жатпайды. «Мұсылманшылықтың тұтқасы» кітабында автор иманның түпкі мәнін осы ханафи-матуриділік ұстаным тұрғысынан түсіндіріп былай деген: «Иманның екі мағынасы бар: бірі – тіл мағынасы. Тіл мағынасы дегеніміз – әркім тілмен айтып растамақ. Мәселен, мұсылманшылығымызға бас куәлік – сөзіміз немесе араб тілінше шәһәда – иманымыз «әшһәду ән лә иләһә иллаллаһ уә әшһәду әннә Мұхаммәдән абдуһу уә расулүһу» болса керек. Яғни куәлік беремін: Жоқ-ты бір Құдайдан бөтен құдай және куәлік беремін, Мұхаммед оның құлы һәм елшісі екендігіне деп, шарифат мағынасы растағанда ол иманды көңілмен (яғни, жүрекпен) растамақ. Бұл растамақ (тасдиқ) дегеніміз, жалғыз «Құдай Тағала бар, Мұхаммед хақ пайғамбар» деп айту ғана емес, пайғамбарды хақ деп біліп һәм ол пайғамбарымыз әләйһис-сәләмнің Алла Тағала жанбуан алып келген қанша парыз бұйрықтары болса, мәселен, намаз, руза рәушті, осылардың бәрін де тілмен рас деп айтып һәм шын көңілмен (жүрекпен) растығына сенбек» (Алтынсарин, 2014, 7 б.). Шәкәрім Құдайбердіұлы да аталған еңбегінде иманның түпкі мәнінің жүректегі сенім мен тілдегі кәлима екенін айтып, былай деген: «Иман деген Алла Тағаланың барлығына, бірлігіне, онан басқа Алла жоқтығына, Құран сөзінің бәрі шындығына анық ықыласпенен (жүрекпен) нанбақ. Иман айтқанда «Лә иләһә илл-Алла Мұхаммаду расул Алла» дейміз, оның мағынасы: «Бір Құдайдан басқа құдай жоқ және Мұхаммед ғалейһи әссәләм Алла Тағаланың бізге тура жолды көрсетуге жіберген басшысы» деген болады (Құдайбердіұлы, 2024, 13 б.). Міне осылайша, екі еңбекте де иманның түпкі мәні ханафи-матуриди мәзһабы бойынша пайымдалып, діндегі амалдар иманың түпкі мәніне қосылмай бөлек

қарастырылған. Ал өзге үш мәзһабтың негізін қалаған Имам Мәлик, Имам Шәфиғи және Имам Ахметтің және жалпы әһлі хадис мектебінің көзқарасы бойынша иманның түпкі мәні үш бірдей негізді, яғни жүрекпен сену, иман сөзін айту және діндегі міндетті амалдарды орындауды қамтиды. Мәлики, Шәфиғи мәзһабтары, имам әл-Әузағи сынды екінші топ «Амал – имандың мағынасына кіреді», - деп қабыл етеді. Бұл ұстаным көпшілік мутакаллимдер мен мухаддистерден, «Шархул мақасид», «Шархул ақайд» кітаптарынан жеткен хабар (Мулла Али Қари, 2020, 96 б.). Дегенмен, аталған ғұламалар мен әһлі хадис мектебі өкілдері діндегі міндетті амалдарды иманның түпкі мәніне қосқанымен, харижилер мен мұғтазилалар сынды парыз амалдарды тәркеткен мүмінді күпірлікпен және имансыздықпен айыптамайды, өйткені олар діни амалдарға иманның кемелдігінің шарты деп қараған. Ал харижилер мен мұғтазилалар болса, діни амалдарды иманның дұрыс болуының шарты деп түсініп, сәйкесінше парыз амалдарды орындамаған мүміндерді күпірлікпен әрі имансыздықпен айыптаған болатын (Әкімханов, 2019). Міне сол себепті, Имам Ағзам өз заманында белең алып, мұсылмандар арасында үлкен бүлік тудырған осындай тәкфирлік құбылысқа қарсы жауап ретінде, «иман амал емес, амал да иман емес», - деген мызғымас ұстанымын алға тартып, соны теологиялық тұрғыдан дәлелдеген (Әкмалуддин Мухаммед Әл-Бәбәрти әл-Ханафи, 2009, 75 б.). Сол үшін оған өзінің діни-идеялық оппоненттері тарапынан діни амалдарға немқұрайлы қарайтын «муржия» деген лайықсыз лақап тағылып, жөнсіз жала жабылған. Бұған байланнысты Имам Ағзамның өзі «ар-Рисәлә» атты еңбегінде діни-ғылыми тұрғыдан нақты жауап берген. Сондай-ақ Имам Ағзамның діни және ғылыми жолы өзіне тағылған «муржия» лақабының мүлдем орынсыз екенін іс жүзінде көрсеткен ең үлкен дәлел болды (Әбу Ханифа, 2009). Имам Ағзамның діни ілімін ұстанған қазақ халқының діни танымында мұсылманды парыз амалдар тұрғысынан бағалап, оларды орындамаған жағдайда күпірлікпен айыптау орын алмаған. Харижилер: «Діндегі парыз амалдарды орындамаған мүміндер кәпір болады», - деп үкім айтқан (Әш-Шахристани, 1992, 114-118 бб.). Ал, мұғтазилалар: «Ондай мүмін кәпір болмайды, бірақ иманынан айырылады, егер сол күйі дүниеден озса, кәпірлермен бірге мәңгі-бақи тозақта қалады», - деп кескінді үкім айтқан (Қади Абдулжаббар, 1965, 697-705 бб.).

Қазіргі батыстық исламтану зерттеулерінде де матуриди мектебінің иманды ең алдымен жүрекпен бекіту (ішкі растау) ретінде түсіндіргені және амалды иманның мәнінен бөлек қарастырғаны атап көрсетіледі (Рудольф, 2015). Ульрих Рудольф матуриди мектебінің сунниттік теологиядағы ерекшелігі иман мәселесінде сенім мен амалды ажырата қарастыруында екенін және бұл ұстаным кейінгі ханафи-матуриди мектебінің негізгі белгілерінің біріне айналғанын көрсетеді.

Ханафи-матуриди ғалымдарының ұстанымы бойынша, «иман» мен «амал» арақатынасы - діндегі ғибадаттар мен игі істердің қабыл болуының басты шарты жүрек пен тілдегі иман екендігі тұрғысынан және діндегі намаз, ораза, зекет және қажылық сынды міндетті амалдардың парызығына иман келтіру тұрғысынан тұжырымдалады. Сондықтан да, діндегі парызығы кесімді болған амалдарға иман келтіру мұсылмандықтың басты шарттарының бірі болады (Ән-Нәсәфи, 2011). Яғни, кез-келген парыз амалдың парызығын жоққа шығару күпірлік болады. Осы мәселеге қатысты Ы. Алтынсарин былай деген: «Бірақ әрбір жақсы амалдардың да асыл түбі иманнан, яғни инанудан келеді. Имансыз еткен жақсылықтың пайдасы жоқ. Мәселен, біреу намаз оқыса да, ол намаздың керектігін көңілі дұрыстамаса, әлбетте, ол намаз болып табылмас», сондай-ақ: «Бұл растамақ дегеніміз, жалғыз «Құдай Тағала бар, Мұхаммед хақ пайғамбар» деп айту ғана емес, пайғамбарды хақ деп біліп һәм ол пайғамбарымыз алейһис-сәләмнің Алла Тағала жанбунан алып келген қанша парыз бұйрықтары болса, мәселен, намаз, руза рәуішті, осылардың бәрін де тілмен рас деп айтып һәм шын көңілмен растығына сенбек. Мәселен, біреу Құдай Тағаланың жанбунан алып келген намаз, руза рәуішті бұйрықтарды растамаса немесе растығына көңілі бос болып шек кылса да кәпір болар». Дегенмен, парыз амалдың парызығына иман келтірген соң, оны жалқаулық немесе немқұрайлықпен орындамаған адам кәпір болмайды, күнәһар болады. Ал амалдардың қабыл болуының басты шарты жүрек пен тілдегі иман екендігіне қатысты Мұсылмандық кітабында: «Егер де иман дұрыс болмаса, қанша құлшылық, ғибадат қылынса да, ол қабыл болмайды», - деп айтылған (Алтынсарин, 2014, 6-7 бб.).

Аталған қос еңбекте иманға қатысты айтылған тағы бір маңызды мәселе, иман сөзін айтқан адамның иманы қабыл болуы үшін айтқан сөзінің мағынасын біліп, түсініп айтуы керектігі.

Бұл шартты Ы. Алтынсарин кітабында: «Мүмін мұсылманның мұсылман аталуы құр мұсылман киімін киіп, мұсылман арасында жүргеннен емес. Әуелі иманды болып, ол иман деген не екеніне түсініп, түсінген соң сол иман ішіндегі сөздерді шексіз шын көңілмен дұрыс деп білген кісіні мұсылман деп атайды», - деп түсіндірген (Алтынсарин, 2014, 6 б.). «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің иман бөлімінде кәлиманың арабша нұсқасы мен қазақша мағынасын келтірген соң, артынша: «Мұны мағынасын білмей құры айтқаныңменен иман болмайды», - деген (Құдайбердіұлы, 2014, 13 б.). Бұл шартты классикалық дәуірде жазылған ақида және фикһ кітаптарынан кездестіруге болады. Мысалы Әбу-л-Муғин ән-Нәсәфи өзінің Бахру-л-кәләм атты еңбегінде Имам Мұхаммед әш-Шайбанидің әл-Жәмиғ әл-Кәбир атты кітабына сілтеме жасап, мына сөзді келтірген: «Қайсыбір адам жас әйелге үйленгенде ол кәмелетке толып, бой жетсе, одан иманның шарттары жайлы сұралады, егер ол иман шарттарын сипаттап айтып берсе, оның әйелі болады, (яғни неке дұрыс болады). Ал егер білмесе немесе «білмеймін» деп айтса, онда одан толығымен ажырайды». Имам ән-Нәсәфи Имам Мұхаммедтің осы сөзін келтірген соң: «Алайда біз былай дейміз: Сол жас әйелге иманның шарттары сипатталып айтылады, егер ол сол шарттарды ұғып білсе, оның әйелі болады, ал егер сонда да ұғып білмесе, немесе ұқпай «білмеймін» деп айтса, одан толығымен ажырайды», - деп, иман шарттарын ұқпаған, білмеген қызға алдымен оларды айтып, түсіндіру керектігін, егер сонда да түсінбесе, онда оның әйелдікке жарамайтынын айтқан (Әбу-л-Муғин ән-Нәсәфи, 2000). Мұнда оның әйелдікке жарамауы мүмін-мұсылман болмағандығы себепті, яғни иман сөзі мен иман шарттарын білмегендігі, тіпті өзіне айтып білдірілген күннің өзінде ұқпағандығы себепті болып тұр.

Ш. Құдайбердіұлы иманның «жеті рүкіні бар», - деп иманның шарттарын Ханафи мәзһабының үрдісімен баяндайды (Құдайбердіұлы, 2024, 13 б.). Ал, Ы. Алтынсарин де дәл солай иманның жеті бірдей шартын тізіп жазады, яғни иманның алтыншы шартынан кейін өлімнен соң қайта тірілудің хақ екеніне сенеміз дейді (Алтынсарин, 2014, 8 б.). Бұл жетінші шартты ғалымдарымыз өлімнен кейін қайта тірілу тек қана рухани тұрғыдан болады деп сенген мұсылман философтарға жауап ретінде, қайта тірілудің рухпен, тәнмен бірге болатындығына баса назар аудару мақсатында ерекшелеп айтса керек,

әйтпесе қайта тірілудің иманның бесінші шарты болған ақыретке сенудің аясында пайымдалатындығы белгілі.

Иман ұғымы бойынша осы тұсқа дейін айтылған барлық мәселелердің екі кітапта бірдей айтылғанын көрдік. Ендігі кезекте біреуінде айтылып, екіншісінде айтылмаған жекелеген мәселелерге келсек, Ш. Құдайбердіұлы «Мұсылмандық кітабында» әрқашан шын ықыласпен нанып, иман айтып жүру керектігін айтады және бұл сөзін: «Әй, достар! Осы иманды әрқашан айтып, салақ болмай жүру керек», - деп қайталап, нақтылайды (Құдайбердіұлы, 2024, 13-14 бб.). Бұл сөзінің астарында Мұхаммед пайғамбардың сахабаларына «лә иләһә илл-Алла» сөзін көп айтып, имандарынды жаңартып жүріңдер деген өсиеті жатқанын аңғаруға болады. Иә, иманды жаңартып түру өте маңызды мәселе, өйткені басқа бір хадисте: «Көкіректеріндегі иман бейне бір киімнің тозғанындай тозады...», - деп айтқан (Нәсируддин әл-Әлбәни, 2004. Хадис нөмірі: 988 (сахих: 1585).

1-кесте

Иман мәселелері бойынша екі автордың ұстанымдары

Мәселе	Ы. Алтынсарин	Ш. Құдайбердіұлы
Иманның мәні	Тасдиқ бил-қалб	Тасдиқ бил-қалб
Тілмен айту	Шарт	Шарт
Мағрифа	Міндет	Міндет
Амал	Иманнан бөлек	Иманнан бөлек
Иман шарттары	7	7
Иман жаңарту	Аз айтылған	Аса назар аударған

«Мұсылманшылықтың тұтқасы» кітабында иманның дәреже тұрғысынан үш түрлі болатындығы айтылған. Атап айтқанда, ең жоғарғысы «тахқиқи» иман, одан кейінгі «истидләли» иман, ең төменгі деңгейі «тақлиди» иман екендігі айтылады. «Тахқиқи» иман - ең кәміл, мызғымас иман. Басқаша айтқанда, әулие-әнбиелердің иманы. Иманның бұл деңгейін Ы. Алтынсарин былай сипаттаған: «Бұл иман тахқиқи дегеніміз сондай иман хазірет Расул Алла Тағаланың жан-бунан алып келген бұйрықтарын бекер деп бүтін дүние жұрты сөйлеп тұрса да, ол жақсы адам сол растаған қалпынан көңілі заррадай қозғалып қайтпас. Бұл иман – кәміл иман, Құдай Тағала қасында зор мәртебедегі адамдардың иманындай» (Алтынсарин, 2014, 7 б.).

«Тахқиқи» иманнан кейінгі деңгейде «истидләли» иман келеді. «Истидләли» иман - дәлел-дәйекке негізделген иман. Мұны Ы. Алтынсарин: «Екінші түрі - иман истидләли деген. Құдай Тәбарака уә Тағаланың барлығын һәм бірлігін дәлелменен, ақылмен ойлап болып рас түтуды айтады...», - деп түсіндірген (Алтынсарин, 2014, 7 б.). Дәлелдің өзі екі деңгейден тұрады, «ижмәли» дәлел және «тафсили» дәлел. «Ижмәли» дәлелге кез-келген адам ақыл-ойымен пайымдап, тұжырымдай алатын жалпылама дәлелдер жатады. Мысалы жаратылысқа, соның ішінде ғарышқа, тау-тасқа, табиғатқа, ондағы жан-жануарларға қарап, ой жүгіртіп, соның бәрін жасаған күдіретті күштің бар екенін пайымдау сынды. Сондай-ақ кез-келген сау ақыл иесі қабылдайтын қарапайым логикалық қисынды дәлелдерді де «ижмәли» дәлелге жатқызуға болады. Мысалы, ешнәрсе өздігінен жоқтан бар болмайды, кез-келген нәрсенің жасаған иесі болады, деп кез-келген нәрсені алға тарта отырып, Жаратушының бар екеніне қатысты қисынды дәлел келтіруге болады. Ал «тафсили» дәлел деп, пәлсапалық терең һәм күрделі ой-тұжырымдар тізбектері арқылы алға тартылатын рационалды дәлелдерді айтамыз. Дәлелдің бұл түріне философтар қолданған «имкән» дәлелі мен мутәкәллимдер қолданған «худус» дәлелін жатқызуға болады. Мутәкәллим ғалымдардың ұстанымы бойынша, әрбір саналы мұсылманға ең төменгі деңгейдегі тақлиди иманнан жоқ дегенде, «ижмәли» дәлелге негізделген «истидләли» иман деңгейіне көтерілу міндетті болады. Ыбырай Алтынсарин бұл ұстанымды: «Бұл рәуиште иман келтірмек әркімге уәжіп, уәжіпті орнына келтірмегендер күнәһар болар», - деп жеткізген (Алтынсарин, 2014, 8 б.). Өйткені «тақлиди» иман - дәлел-дәйексіз, білімсіз құры еліктеушінің иманы. Ондай иман иесінен не үшін мұсылмансың, деп сұралса, ата-анам, ата-бабам мұсылман дегеннен басқа айтар жауабы да, дәлел-дәйегі де болмайды. Сондықтан ондай иманға әркез қауіп төніп тұрады, кез-келген уақытта күмән ұялауы мүмкін. Сондықтан да, ғалымдарымыз дін-иманның негіздері мен дәлелдерін үйренбей, білмей өмір бойы «тақлиди» иманмен жүрген мұсылман күнәһар болады деген. Дегенмен, жалпы әһлі сүннет ғалымдары тақлиди иманның қабыл болатындығына бір ауыздан келіскен (Сирожиддин әл-Ғазнауи, 2009, 36-38 бб.). Бірақ оның қабыл болуының бір шарты бар. Ол - «тақлид» табанды болу керек деген шарт. Егер «тақлиди» иманда табандылық болмаса, ондай солқылдақ,

күмәншіл иман қабыл болмайды. Мұны Ы. Алтынсарин былай баяндаған: «Үшінші бір түрі - иман тақлиди. Бұл иман – өз ақылымен Құдайды танымайынша, ата-бабаларының ұстап келе жатқан жолы ғой деп иман келтіргендердің иманы болар. Әрине, бұл иман надан халықта болады, соның үшін ең әлсізірегі болса керек. Өзі еш нәрсеге түсінбей, біреудің сөзіне, мысалына еріп іс етуші кісі және бір айыпты шайтандай азғырушыға жолықса, бұл азғырушыға және еріп кетіп, діннен шығуы да жеңіл болғаны үшін. Бірақ осылайша әлсіз, қауіп-қатері көбірек иман болса да, Құдай Тәбарака уә Тағала бұл иманды да дұрыс деген», - деп, Құдай Тағаланың дәрегейінде қабыл болатын табанды «тақлиди» иманды меңзеген. (Алтынсарин, 2014, 8 б.). Ал тақлиди иманның табанды, яки солқылдақ екенін қалай анықтаймыз дегенде, ғалымдарымыз «тақлиди» иман иесіне қарапайым сұрақ қою арқылы анықтаймыз деген. Яғни, ата-анасы және ата-бабасы мұсылман болғаны үшін өзін мұсылман санайтын адамнан: «Егер сенің әкең немесе анаң, яки екеуі бірдей ата-бабасының дінін тастап, өзге дінге өтіп кетсе, сен де солармен бірге кетесің бе, әлде ата-бабаңның дініне берік болып қаласың ба?», деп сұралады. Егер ол: «Жоқ, ата-бабамның дінінде қалам», деп кесімді жауап айтып, иманында табандылық танытса, оның иманы қабыл болатын «тақлиди» иманға жатады. Ал егер «білмеймін, көремін, бәлкім ата-анаммен бірге өзге дінге өтемін», дегендей иманда күмәншілдік пен солқылдақтық танытатын болса, ондай табансыз «тақлиди» иман қабыл болмайды.

Иман ұғымының қазақ тіліндегі семантикалық қолданысы өте кең. Ыбырай мен Шәкәрім кәләм ілімімен классикалық бағытта түсіндірсе, қазақ халдық күнделікті өмірде бұл ұғымды әлдеқайда кең мағына қолданғандығы мәлім. Қазақ дүниетанымында иман сөзін қолданып құралған бірнеше теңеулер бар. Мысалы: иманды адам, иманжүзді адам, имансыз, иманы жолдас болсын, иман үйіру, т.б. (Қайдар, 2013; Бабалар сөзі, 2011). Осыдан-ақ, иман сөзінің қазақ лексикасы мен этномәдениетіне терең сіңген ұғым екендігін көре аламыз. Яғни, кәләм ілімінде иман – жүректегі сенім болса, қазақы түсініктегі иман – сеніммен қатар ар, ұят, адамгершілік, мінез түсінігін де білдіреді.

Қорытынды және тұжырымдама

Қазақтың дәстүрлі діни санысында иман ұғымы классикалық ханафи-матуриди теоло-

гиясындағы сенім мағынасын сақтай отырып, этикалық-моральдық мазмұнмен толыға түскен. «Мұсылманшылықтың тұтқасы» және «Мұсылмандық кітабы» атты қос еңбектегі иман ұғымы және иманның түпкі мәні мен ақиқаты жайлы ой-тұжырымдардың ханафи-матуриди мәзһабының ұстанымдарына сай жазылғанын көрдік. Аталған екі еңбектің ең басты діни-идеялық құндылығы да осы деп айтуға болады. Зерттеу барысында екі еңбекте де кәләм ілімі аясында қалыптасқан ханафи мәзһабы ғалымдарының классикалық еңбектеріне тән теологиялық ұғымдар мен әдіснамалық тәсілдердің көрініс тапқаны байқалды. Зерттей келе аталған екі еңбек те классикалық ақида кітапынан ханафи-матуридилік мектепке тән деп бағаланады. Еліктеуші иманның белгілі бір деңгейде жарамды деп саналуы да бұған дәлел бола алады. Сондай-ақ, аталған қос еңбекте иман шарттарының да жетеу деп айтылуы да классикалық ханафи-матуридилік бағытқа тән. Иманның тақлиди, истидләли, тахқиқи деп бөліп қаралуы бұл еңбектердің жәй танымдық кітап емес, ғылыми терең еңбектер екендігін көрсетеді. Бұл еңбектер шарх (баян) стилі емес, мәтіндік стильге жақын жазылғандығы да байқалады. Және де ғалымдардың ақидалық кей терминдерді аудармай қолдануы және Құран аяттарын да арабша қалдыруы сол кездегі діни сауаттың деңгейін көрсетеді. Жалпы алғанда бұл еңбектер мектептік тұрғыдан басқа ханафи-матуридилік еңбектерден ерекшеленбейді. Алайда, жеткізу тұрғысында ерекшеліктер бар. Мысалы, иман ұғымын исламның парыздарының бірі ретінде түсіндіріп қана қоймай, оны адамгершілік пен қоғамдық жауапкершілікке байлап қарауы Құран мен сүннетке сай болғанымен, көп классикалық ақида кітаптарында кездесе бермейтін әдіс. Әсіресе Шәкірімнің иман ұғымын негіздеуі ихсан ілімімен байланысты өрбігені жиі байқалады. Бүгінде елімізге түрлі бағыттағы ислами ойлар толаусыз кіріп жатқан тұста өзіміздің дәстүрлі түсінікке сай діни еңбектерімізді таныту маңызды. Қазақ халқының исламға жақындығын ескерер болсақ, «Мұсылманшылықтың тұтқасы» мен «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің сапалы нұсқада қайта басылуы мен кең түсіндірілуі күніміздегі маңызды жұмыстардың бірі десек болады. Аталған еңбектер қарапайым мұсылманның базалық діни білім қажеттілігін өтейді. Алайда, еңбекті әрбір адам оқуына қолжетімділігі жұмыс жасалуды талап етеді. Мысалы, түпнұсқадан қарағанда ауытқулардың көптігі мен сапасыз басылымдар, еңбектердің түсіндірмесіз

басылуы оқырманға қолжетімсіз болуына әсер етеді деп білеміз.

Қорыта айтқанда, Ыбырай Алтынсарин мен Шәкәрім Құдайбердіұлының иман туралы көзқарастары исламдық сенім дәстүрімен сабақтасып, қазақ халқының діни дүниетанымының қалыптасуында маңызды орын алған әрі ұлттық рухани құндылықтар мен исламдық ғылыми мұраны тоғыстырған құнды мұра болып табылады.

АЛҒЫС

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті тарапынан №BR24993035 – «Қазақстандағы дәстүрлі ислам: ғылыми-тәжірибелік негіздері мен дамыту жолдары» атты бағдарламалық-нысаналы ғылыми жоба аясында қаржыланды.

Авторлар үлесі

Әкімханов Асқар Болатбекұлы: концептуализация және деректерді өңдеу, зерттеу процесін жүргізу, жобаны басқару, мақаланың бастапқы нұсқасын жазу, мәтінді редакциялау және толықтыру.

Купешова Гүлнұр Қуанышқызы: бақылау, әдістеме әдістемелік әзірлеу, зерттеу, ресми талдау, нәтижелерді тексеру, мәтінді редакциялау және толықтыру.

Анарбаев Нұрлан Сайлауұлы: концептуализация және деректерді өңдеу, зерттеу процесін жүргізу, жобаны басқару, мақаланың бастапқы нұсқасын жазу, мәтінді редакциялау және толықтыру.

Ахмед Хасан: концептуализация және деректерді өңдеу, зерттеу процесін жүргізу, жобаны басқару, мақаланың бастапқы нұсқасын жазу, мәтінді редакциялау және толықтыру.

Әдебиеттер

Nysanbayev, N., Sadykov, E., & Kurmanbayev, E. (2016). Kazakh philosophy: from Abai to Shakarim. *International journal of environmental & science education*, 11(10), 3661-3669.

Ulrich, R. (2015). *Al-Maturidi and the Development of Sunnī Theology in Samarqand*. Brill.

Алтынсарин Ы. (1995). *Таңдамалы шығармалары*. Жазушы.

Алтынсарин Ы. (2014). *Мұсылманшылықтың тұтқасы (Шарайту-л-ислам)*. Фатима-принт.

Әбу Ханифа (2009). *Әл-фиqh әл-әкбәр*. Дәр әс-сәләм.

Әбу-л-Муғин ән-Нәсәфи (2000). *Бәхрул Кәләм*. Мәктәбәту дәрил Фурфур.

Әбу-л-Муғин ән-Нәсәфи (2011). *Табсиратул әдиллә*. Әл-Мактабатул Азһария лит турос.

Әкмәлуддин Мухаммед Әл-Бәбәрти әл-Ханафи (2009). *Шарху Уасыяти Әби Ханифа*. Дарул фатх.

Әкімханов А. (2019). *Әбу Мансур әл-Матуридидің иман мәселелеріне қатысты ғылыми тұжырымдары*. Нұр-Мұбарак баспасы.

Әл-Матуриди (2005). *Китәб әт-таухид*. Дәр әл-кутуб әл-илмия.

Әш-Шахристани (1992). *Әл-миләл уә ән-нихәл*. Дәр әл-мағрифә.

Бабалар сөзі (2011). Фолиант, 78, 432.

Қади Абдулжаббар (1965). *Шарх әл-усул әл-хамса*. Мактабат уахба.

Қайдар Ә. (2013). *Қазақтар ана тілі әлемінде*. Сардар.

Құдайбердіұлы Ш. (2024). *Мұсылмандық кітабы*. Marfu Press.

Мулла Али Қари (2020). *Дауул мағали ли бәдил әмәли*. Дәру лубәб.

Нәсируддин әл-Әлбәни (2004). *Силсиләту әхәдис әс-сахиха*. Мәктәбәту линнәшр.

Сирождин әл-Ғазнауи (2009). *Шарху ақидатул имам әт-Тахауи*. Дарат әл-караз.

Смагулов Н.А. (2025). *Шәкәрім Құдайбердіұлының фиқһи көзқарастарының қалыптасу негіздері («Мұсылмандық кітабы» еңбегі негізінде)*. Нұр-Мұбарак баспасы.

References

Abu Hanifa (2009). *Al fiqh al-akbar* [The greatest fiqh (Islamic Law)]. Dar as-salam. (in Arabic)

Abu-l-Mugin an-Nasafi (2000). *Bahru-l Kalam* [Sea of Speech]. Maktabatu Daril Furfura. (in Arabic)

Abu-l-Mugin an-Nasafi (2011). *Tabsiratul adilla* [Insight into the Evidences]. Al-Maktabatul Azhariya lit turos. (in Arabic)

Akimkhanov A. (2019). *Abu Mansur al-Maturididin iman maselelerine qatysty ilymi tuzhyrymdary* [Abu Mansur al-Maturidi's scientific conclusions on matters of faith]. Nur-Mubarak. (in Kazakh)

Akmaluddin Mukhammad Al-Babarti al-Khanafi (2009). *Sharhu Uasyiyati Abi Hanifa* [Explanation of the will of Abu Hanifa]. Darul fath. (in Arabic)

Al-Maturidi (2005). *Kitab at-tauhid* [The Book of Monotheism]. Dar al-kutub al-ilmia. (in Arabic)

Altynsarin, Y. (1995). *Tandamaly shygarmalary* [Selected works]. Zhazushy. (in Kazakh)

Altynsarin, Y. (2014). *Musylmanshylyqtn tutqasy (Sharaitu-l-islam)* [Islamic law]. Fatima-print. (in Kazakh)

Ash-Shahristani (1992). *Al-milal wa an-nihal* [Boredom and bees]. Dar al-magrifa. (in Arabic)

Babalar sozi [Word of ancestors] (2011). Foliant, 78, 432. (in Kazakh)

- Kadi Abdulzhabbar (1965). *Sharh al-usul al-hamsa* [Explanation of the five principles]. Dar as-salam. (in Arabic)
- Mulla Ali Qari (2020). *Dauul magali li badil amali* [The light of excellence to begin hopes]. Daru lubab. (in Arabic)
- Nasiruddin al-Albani (2004). *Silsilatu ahadisi as-sahiha* [The Series of Authentic Hadiths]. Maktabatu linnashr. (in Arabic)
- Nysanbayev, N., Sadykov, E., Kurmanbayev, E. (2016). Kazakh philosophy: from Abai to Shakarim. *International journal of environmental & science education* 11(10), 3661-3669.
- Qaidar A. (2013). *Qazaqtar ana tili aleminde* [Kazakhs in the world of their native language]. Sardar. (in Kazakh)
- Qudayberdiuly Sh. (2024). *Musylmandyq kitabı* [The Muslim Book]. Marfu Press. (in Kazakh)
- Sirozhiddin al-Ghaznawi (2009). *Sharhu aqidatul imam at-Tahawi* [Explanation of the aqida of the Tahawi Creed]. Darat al-karaz. (in Arabic)
- Smagulov N.A. (2025). *Shakarim Qudayberdiuly'nyn fiqqi kozqarastarynyn qalyptasu negizderi («Musylmandyq kitabı» enbegi negizinde)* [The foundations of the formation of Shakarim Kudaiberdiuly's jurisprudential views (based on the work «The Muslim Book»)]. Nur-Mubarak. (in Kazakh)
- Ulrich, R. (2015). *Al-Maturidi and the Development of Sunnī Theology in Samarqand*. Brill.

Авторлар туралы мәлімет

- Әкімханов Аскар Болатбекұлы – PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті ислам ілімдері факультеті исламтану кафедрасының профессоры, Алматы, Қазақстан, e-mail: akimhan.ilyas@gmail.com.
- Купешова Гүлнұр Қуанышқызы (корреспондент автор) – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің оқытушысы, PhD докторант, Алматы, Қазақстан, e-mail: gulnur.kupeshova@bk.ru.
- Анарбаев Нұрлан Сайлауұлы – PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті ислам ілімдері факультеті исламтану кафедрасының профессоры, Алматы, Қазақстан, e-mail: nurmen97@mail.ru.
- Хасан Ахмед – PhD, әл-Әзһар университеті, ислам дағуаты факультетінің доценті, Каир, Египет, e-mail: AhmedOmer133@azhar.edu.eg.

Information about the authors

- Akimhanov, Askar Bolatbekuly – PhD, Professor of the Department of Islamic Studies of the Faculty of Islamic Studies, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, e-mail: akimhan.ilyas@gmail.com.
- Kupeshova, Gulnur Kuanyshkyzy (corresponding author) – PhD student of the Department of Islamic Studies of the Faculty of Islamic Studies, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gulnur.kupeshova@bk.ru.
- Anarbayev, Nurlan Sailauuly – PhD, Professor of the Department of Islamic Studies of the Faculty of Islamic Studies, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, e-mail: nurmen97@mail.ru.
- Hassan, Ahmed – PhD, Acting Associate Professor of the Faculty of Islamic Da'wah, Al-Azhar University, Cairo, Egypt, e-mail: AhmedOmer133@azhar.edu.eg.

Сведения об авторах

- Акимханов Аскар Болатбекұлы – PhD, профессор кафедры исламоведения факультета исламских наук Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, e-mail: akimhan.ilyas@gmail.com.
- Купешова Гүлнұр Қуанышқызы (автор-корреспондент) – PhD докторант кафедры исламоведения и факультета исламских наук Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, e-mail: gulnur.kupeshova@bk.ru.
- Анарбаев Нұрлан Сайлауұлы – PhD, профессор кафедры исламоведения факультета исламских наук Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, e-mail: nurmen97@mail.ru.
- Хасан Ахмед – PhD, ассоциированный профессор факультета исламского призыва (да'вата) Университета аль-Азхар, Каир, Египет, e-mail: AhmedOmer133@azhar.edu.eg.

2025 жылы 16 тамызда тіркелді.
2026 жылы 20 маусымда қабылданды.